Fra morgen til aften – fra vugge til grav

Fabrikssamfund og arbejderliv i Brede omkring 1900

Af Niels Jul Nielsen og Lykke Lafarque Pedersen

»Dette at være »Breder« var noget ganske særligt. Fabrikken og dens arbejdere dannede en eksklusiv, særpræget, tysk styret enklave i det nordsjællandske land.«[1]

Brede fabrikssamfund nord for København *var* noget særligt – en industrivirksomhed i landlige omgivelser. Øverst i hierarkiet regerede fabrikanten, der myndigt udøvede patriarkens magt, men også følte et ansvar for sine undergivne. Under sig havde han mestre, håndværkere og arbejdere. Omkring år 1900 var der godt femhundrede arbejdere ansat på fabrikken, hvoraf mange boede i fabrikkens boliger. Samfundet talte som helhed op mod tusinde indbyggere. Brede Klædefabrik var udflyttet fra København 1831. Vandkraften fra Mølleåen kunne udnyttes til produktion i et større format, end tilfældet havde været i dugmagerværkstedet i København. Vandet blev tillige brugt ved vask af ulden, samt til valkning og farvning af det vævede klæde. Mølleåen drev allerede fra 1600-tallet ni mølleværker med storproduktion af f.eks. kobberprodukter, papir, jernvarer og tekstiler. Ikke uden grund er området da også blevet kaldt for »industriens vugge«. Brede Klædefabrik var i virksomhed frem til 1956, hvor den lukkede.

I det følgende vil der med udgangspunkt i dette fabrikssamfund blive givet eksempler på, hvordan de forskellige livsformer inden for et fysisk afgrænset område blev knyttet sammen i såvel symbioser som konflikter. Samfundet var karakteriseret af livslange tilhørsforhold til fabrikken, mange fler-generationsfamilier og stor indgiftethed. 40- og 50-årsjubilæer var ingen sjældenhed i dette miljø: *»De fleste af de danske arbejdere blev på Brede. Der fødtes de, der levede og virkede de, og der døde de«*[2] Samme kontinuitet prægede ledelsen. Den tyskfødte fabrikant Edmund Daverkosen kom til Brede i 1880 og var frem til sin død i 1918 knyttet til fabrikken. Senere var hans to sønner direktører i en årrække.

De ansatte foran Spisehuset. Fabrikshierarkiet afspejles i opstillingen. I midten fabrikant Edmund Daverkosen med mestrene ved siden, rundt om arbejderne. »*Fejedrengene*« og »*spindepigerne*« sidder foran. Nationalmuseet ca. 1910.

Da Edmund Daverkosen i 1894 blev gift, gik arbejderne i fakkeltog. En meddeler har fortalt, at Daverkosen, da han stod ude på trappen med sin kone, sagde: »*Før var der eet hjerte, der slog for jer, nu er der to*«. Den samme omsorgsfulde tone kommer også til udtryk i festsange og jubilæumstaler. Brugen af metaforer fra familielivet karakteriserer det specifikke forhold mellem arbejdsgiver og arbejdstager på fabrikken. Fabrikkens leder blev ligefrem af arbejderne kaldt »*fatter*«, ligesom nogle arbejdere nærmest opfattede fabrikken som et hjem. Systemet gav mulighed for at give relationerne *personligt* indhold.

Det følgende tager sigte på at skildre dette system og afdække, om der var særlige betingelser for en bestemt type arbejdere og hvordan fabriksverdenen så ud fra deres side. Eksemplerne stammer hovedsagelig fra perioden 1880 til ca. 1920. Kildematerialet udgøres dels af arkivalier, dels af interviews med tidligere Bredearbejdere. Nationalmuseet har efter at have erhvervet Brede Klædefabrik i 1959, indsamlet materiale, og erindringsstoffet dækker således perioden fra før århundredeskiftet og frem.

Studiet af fabrikssamfund er foregået både empirisk og teoretisk. Den empiriske dokumentation af historiske miljøer havde især sin rod i beva-

ringstanken, f.eks. dokumentation af antikvariske fabriksmiljøer. Den teoretiske interesse for fabrikssamfundene har gået dels på samfundet og dels på interessen for begrebet arbejderkultur.

Samfundsforskere har set på fabriksmiljøer som et totalt samfund – een selvforsynende organisme, hvor den geografiske afgrænsning har givet mulighed for at foretage etnologisk feltarbejde. Arbejderkulturforskere har været optaget af at tage udgangspunkt i de betingelser, lønarbejdet indebærer. Det solidariske og kollektive aspekt er blevet fremhævet som det væsentligste kernepunkt. Fælles for begge indfaldsvinkler har været, at man har været tilbøjelig til at overbetone enhedspræget, enten inden for hele samfundet eller i definitionen af arbejderkultur. Herved er variationerne ofte blevet overset. I arbejdet med denne artikel har begge anskuelser været inspirationskilder. Vi vil imidlertid lægge mere vægt på at efterspore, om samfundet giver plads for forskellige former for kulturel praksis. Trods enhedspræget spiller modsætningen mellem de forskellige kulturer en væsentlig rolle i forståelsen af fabrikssamfundet. Vi vil vise, hvordan sammensatheden kommer til udtryk både internt blandt arbejderne og i deres relation til ledelsen. Ved denne fremgangsmåde anskueliggøres det, at det ikke er tilstrækkeligt at operere med eet monokulturelt arbejderbegreb.

De afsondrede fabrikssamfund og patriarkalismen

Det særegne for de såkaldte fabriks*samfund* er lokaliseringen fjernt fra større byområder. Den arbejdskraftintensive produktion i tyndtbefolkede områder indebærer, at fabrikkens ansatte lever inden for et meget snævert geografisk område.[3] Selve virksomhedsdriften har dog ikke principielt adskilt sig fra driften af enhver kapitalistisk organiseret fabrik: En ledelse har til opgave at sikre tilstedeværelsen af de elementer, en produktion altid vil kræve – energi, råstoffer, arbejdsmidler (værktøj, maskiner, fabriksbygninger), arbejdskraft og i sidste ende et afsætningsmarked.

Det er i forbindelse med *arbejdskraften*, at forholdene er særegne i de afsondrede fabrikssamfund. Når virksomheden var lokaliseret langt fra byområder, måtte ledelsen *nødvendigvis* varetage en mangfoldighed af funktioner også *udenfor* det egentlige arbejdsliv. Her er ledelsens tilvejebringelse af boliger til de ansatte det mest karakteristiske – men dette tiltag har altså været påkrævet til sikringen af elementet arbejdskraft i produktionsprocessen.[4] De mange forskelligartede kredsløb, der berørte arbejderne – rekrutteringen af arbejdskraft, cirkulationen af boliger, attrak-

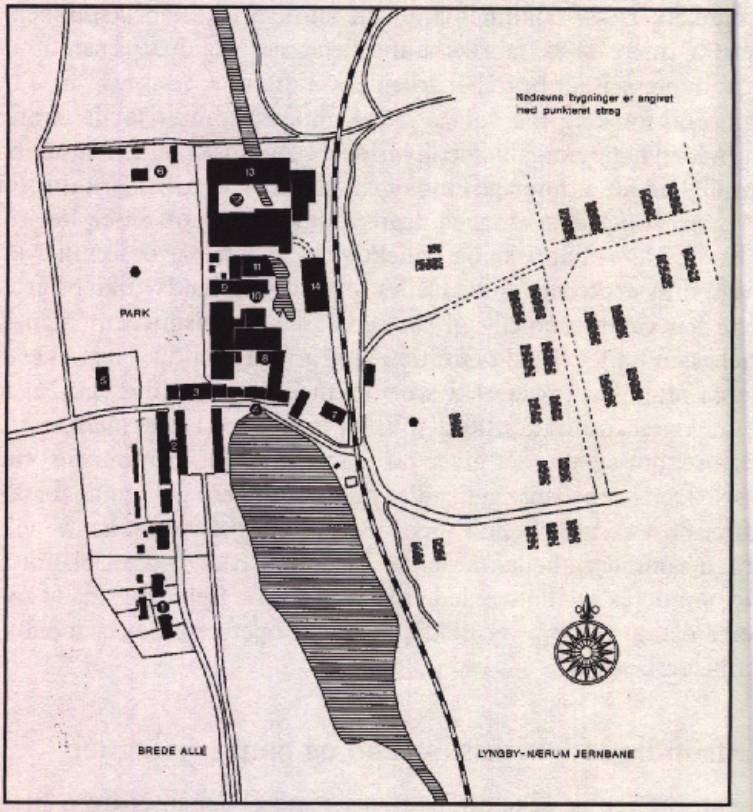

Skitse af fabrikssamfundet. Mange funktioner indenfor et snævert område. Nr. 1 mesterboliger, nord herfor købmandsbutik, nr. 2 arbejderboliger (*»den lille længe«* og *»den lange længe«*), nr. 3 fabrikantens bolig, nr. 4 de ældste produktionsbygninger, nr. 5 Vuggestue og Asyl, nr. 6 gartnerbolig, nr. 7 Spisehus, nr. 8-14 produktionsbygninger.

Alle bygningerne *øst for jernbanen* er boliger til de ansatte. I perioden, hvor klædefabrikkens grundlægger I.C. Modeweg, og senere dennes søn, stod for ledelsen, blev boligbehovet opfyldt på to måder. Dels ved opførsel af spredte enkeltbebyggelser, dels ved at flere familier blev sat i de eksisterende boliger (hvilket fremgår af en sammenligning mellem brandtaksation og folketællinger). Først under Edmund Daverkosens ledelse blev der foretaget store samlede udbygninger. Det skete i to etaper. De fem sydligst beliggende huse og de to par huse nærmest herpå blev opført i 1890erne. De omtaltes, på grund af deres gule mursten, som *»de gule huse«*. De 14 resterende huse, der ligger parvist mod vest var opført i grå mursten – *»de grå huse«*. De blev opført fra 1907-20. For en nøjere gennemgang af bebyggelsen i Brede, se Tønsberg (1992).

Boligerne var ikke indrettet på samme måde. *»De grå huse«* indeholdt f.eks. de største lejligheder. Arbejderne skelnede da også mellem de forskellige huse: *»Man begyndte i små dårlige lejligheder, i Den lange længe og De gule huse. Derfra kunne man så komme over i Den lille længe eller De grå huse«*. Nationalmuseet 1981.

tive sociale forhold, tilvejebringelse af fødemidler osv. – havde med andre ord alle fabrikken som samlende midtpunkt. Herfra udgik initiativerne; og de var nødvendige for at sikre en loyal, stedbunden arbejdsstyrke.

Strukturelt set er det altså den afsondrede beliggenhed, der fører til, at fabriksledelsen i så høj grad er involveret i arbejdernes liv. Det udelukker imidlertid ikke, at der kan op træde variationer inden for dette system. Når Brede ofte er blevet fremhævet for sin særegenhed i perioden, hvor fabrikssamfundet var under ledelse af den tekstiluddannede tysker Edmund Daverkosen, er det fordi han i usædvanlig grad rendyrkede en patriarkalsk, gennemsystematiseret organisering af hele fabrikssamfundet – han forstod til fulde at behæfte de mange nødvendige foranstaltninger med et markant skær af faderlig omsorg. De fleste institutioner var skabt før hans tid, men han formaliserede, udbyggede og rationaliserede dem. Det hører dog med til billedet, at hans »regeringstid« var sammenfaldende med en udpræget ekspansionsperiode for fabrikken – et forhold der har medvirket til at gøre denne udprægede patriarkalske variant mulig.

Arbejdernes vilkår

Bredearbejdernes liv var opdelt i arbejdstid og fri tid. Arbejdsdagens længde adskilte sig ikke fra forholdene på andre samtidige virksomheder – omkring århundredeskiftet i alt 12 timer inklusive en times middagspause. [5]

Personerne, der var tilknyttet fabrikken, var dels mestre/specialister, der fungerede som en form for underordnede ledere på de enkelte afdelinger, og dels »ufaglærte«, hvoraf nogle havde fået en kortvarig oplæring i maskinbetjening. Ved klædefabrikkens grundlæggelse i 1831 udgjorde den sidste kategori under halvdelen af arbejdsstyrken, men parallelt med den øgede mekanisering steg denne andel. Arbejdsmænd og -kvinder udgjorde således fra omkring 1900 over 90% af arbejdsstyrken. De få resterende var forvalteren og hans folk, der varetog en slags viceværtfunktion på fabriksområdet, samt håndværkerne (snedker, tømrer, murer). Mestrene på de enkelte afdelinger fik en løn, der var tre gange så stor som arbejdsmændenes. Ligeledes havde vævere og spindere, der arbejdede på akkord, en større indtægt end arbejdsmændene.

Statistisk lå lønindtægterne i Brede 10-20 % under landsgennemsnittet for både faglærte og ufaglærte arbejdere. Meddelerne omtaler da også

selv lønnen som »*lav*«. Der har ikke været mange muligheder for selv at forøge lønnen – og udgifter til bl.a. husleje, sygekasse, invalideforsikring og brændsel blev trukket fra lønnen inden udbetalingen.

Imidlertid kunne arbejderne i Brede opretholde en højere økonomisk standard, end f.eks. københavnske industriarbejdere.[6] Baggrunden for det var nogle generelt lavere udgifter og muligheden for selv at holde disse nede – Brederne havde specielle muligheder for at »holde hus«. De fik rabat i købmandsbutikken og tilskud fra ledelsen til bespisning i Spisehuset. En del sociale foranstaltninger som gratis asyl og billig vuggestue talte også med. Herudover kom muligheden for gratis lægekonsultation. Én gang ugentligt kunne arbejderne »*gå på lageret*«, dvs. købe klæde til nedsat pris. Mest afgørende var det nok, at huslejens andel af indtægten – i fabrikkens lejligheder og værelser – var betydelig lavere end normalt.[7] Foruden disse fabriksstøttede fornødenheder havde arbejderne i udstrakt grad mulighed for selv at holde deres udgifter nede via de haver, som hørte til lejlighederne (enlige arbejdere, der boede i værelse, kunne leje en havelod af fabrikken). Der blev dyrket grøntsager og man havde høns, ænder og gæs. Mange omtaler sig som selvforsynende.

Der er ingen private regnskabsbøger eller lignende bevaret, og der kan altså ikke sættes tal på de enkelte udgiftsposter. Men erindringsmaterialet giver så mange udsagn om de økonomiske fordele ved at bo i Brede, at samtidens mange fremstillinger af Brede som et lille velfærdssamfund kan bekræftes.

Arbejderliv

De vilkår og rammer, der ovenfor er forsøgt kortlagt siger i sig selv ikke noget om Bredearbejdernes livsform, deres selvforståelse og holdninger. Lønarbejdet som strukturerende princip giver netop mulighed for uendelige variationer med hensyn til, hvordan fritids- og familielivet kan organiseres og opleves. Hvordan disse vilkår indgik i en specifik kulturel praksis, kræver i højere grad en fortolkende og søgende tilgang.

Arbejde og fritid blev ikke altid tænkt som modsætninger. At være »*Breder*« var et udtryk, der understregede den nære tilknytning til fabrikssamfundet. Det betød både, at man var ansat på fabrikken og boede i dens huse. Det er karakteristisk, at ledelsen i sine lønoversigter også noterede sig de ansattes helbredstilstand, bolig- og familieforhold. Omvendt opfattede arbejderne fabrikken som »deres« og viste f.eks. gæster rundt på arbejdspladsen om søndagen.

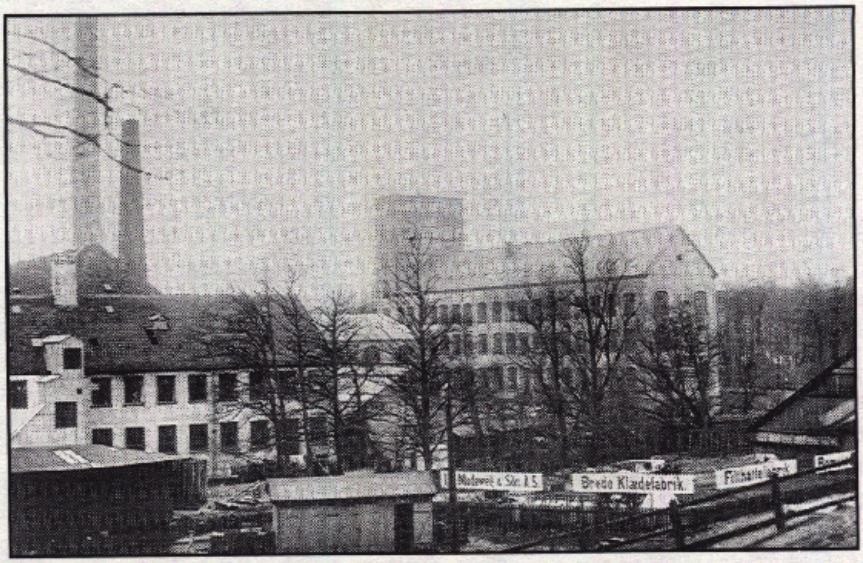

Brede Klædefabrik i sine velmagtsdage. I Brede var der i en kort årrække også hattefabrikation, foruden en beskeden produktion af bomuldsvarer. Men hovedproduktet i hele fabrikkens levetid var *klæde*, der i skrædderier og på andre fabrikker blev videreforarbejdet, til især jakker, frakker og uniformer. Ligeledes var processen, som dette produkt gennemløb fra råstof til markedsvare, i princippet uændret: Den rå uld, eventuelt i form af gamle klude, gennemgik i korte træk en sortering, volfning (rensning, løsgørelse), kartning, spinding og vævning – for efterfølgende at farves (eventuelt før vævningen) og få den afsluttende overfladebehandling (appretur). Til de fleste af disse led i produktionskæden havde man selvstændige bygninger. På dette billede fra 1905 ses i højre side væveribygningen; i den fjerneste ende med vandtårn til sprinkleranlæg (ved opførslen i 1895 landets eneste). Umiddelbart heroptil støder et kedelhus/uldlager. Bygningen til venstre har indeholdt en dampmaskine, og er blevet brugt bla. til karteri. Umiddelbart udenfor billedet i nederste højre hjørne løber Lyngby-Nærum-banens spor (anlagt 1899), hvorfra der bl.a. blev aflæsset kul til dampmaskinerne. Nationalmuseet 1905.

Selvom det kan være problematisk, har vi i det følgende søgt at inddele arbejdernes liv i nogle undertemaer. Inddelingen søger at skelne mellem to typer af relationer i fabrikssamfundet: De interne relationer blandt arbejderne – kollektivet - og forholdet mellem arbejdere og ledelse. Tilsammen giver de to typer af relationer mulighed for at belyse nogle grundlæggende træk ved det, man har kaldt *Bredesamfundet*. Netop i disse relationer viser nogle af det patriarkalske samfunds modsætningsfyldte sider sig.

Arbejdersamfundets interne relationer er et væsentligt tema. Vi har

her delt op i relationer, der dels peger på homogenitet og dels peger på en differentiering mellem arbejderne.

En stor familie

I erindringsmaterialet er der mange tydelige eksempler på homogenitet – på samarbejde, fællesskabsfølelse og samvær. Det var blandt Bredere almindeligt, at man hjalp hinanden ved flytning, sygdom og barsel: »*Vi var som een stor familie, når en var syg, så var vi syge alle sammen*«, udtrykker en meddeler sig.

Foruden gensidig hjælp og arbejdsbytte kunne samarbejdet også være af mere økonomisk karakter. Familierne byttede de hjemmedyrkede grøntsager og andre fornødenheder som æg og kød. Håndværksmæssige kvalifikationer indgik også i denne gensidige udveksling af varer og tjenester.

Følelsen af at høre til og være fælles om vilkårene afspejler sig i erindringsmaterialet: »*Vi kendte allesammen hinanden*«. Den udstrakte brug af øgenavne understreger dette. Mange kendte ikke hinandens døbenavne, kun øgenavnene. Navnene kunne stamme både fra arbejdslivet og fra fritiden. Navne som f.eks. »*Nimsen*«, »*Kragen*« (han fægtede så meget med armene), »*Sven tæt*« (blikkenslager), »*Stadsmanden*« (han var altid så pænt klædt), »*Greven og Baronen*« (to brødre, der også var særlig fine i tøjet) og »*Knold*« (cykelrytternavn) – blev brugt såvel på arbejde som udenfor.

Brederne opfattede sig selv som værende i et modsætningsforhold til f.eks. folk fra Lyngby og Raadvad. Drengene var jævnligt i slagsmål med drengene fra nabolandsbyerne. Idrætsforeningens sejre og nederlag gav Brederne en samhørighed og »klubfølelse«, knyttet til lokaliteten.

Flere meddelere nævner, at alle arbejdere havde samme politiske standpunkt. »*Alle var socialdemokrater – undtagen een, der var kommunist*«, lød det. Med oprettelsen af fagforeningen i 1898 markeredes modsætningsforholdet til ledelsen på en ny måde og skærpede fællesskabsfølelsen blandt arbejderne.

En del af samværet var formaliseret i foreninger – nogle var økonomisk støttet af fabrikken, f.eks. hjælpekassen og sygekassen. Opbakningen kunne også være mere indirekte: Det fortælles, at når Brede Idrætsforening skulle spille fodboldkamp, fik 2 Bredearbejderne lov til at gå tidligere hjem fra arbejde »*for at være på toppen*«. Brede skulle markere sig udadtil. Andre formelt organiserede foreninger var sangforeningen og brevdueforeningen. Foreningerne holdt deres egne baller, dilettantko-

medier og skovture. I missionshuset blev der holdt søndagsskoler, basarer og Blå kors-møder. Også i de utallige informelle sammenhænge var det de samme mennesker, der gik igen. Man mødtes uden for husene, ved haverne og i forretningen. De enkelte familier samledes om aftenen til kortspil, sad i hinandens haver eller løb på skøjter om vinteren. Kun de ugifte brød den sluttede cirkel omkring lokalsamfundet og tog på Bakken eller værtshus sammen.

Forskel på folk

Uagtet den tilsyneladende store homogenitet i Brede giver en mængde udtryk udsagn om, at der også har været en intern differentiering blandt de ansatte. De mest markante skel gik mellem mestre/funktionærer på den ene side og timelønnede/akkordarbejdende arbejdere på den anden. Forskellene beroede dels på produktionsprocessen dels på uddannelse og ansvarsområder. Hierarkiet udgjordes af disse forskellige former for tilknytning til fabrikken.

De forskellige erhvervskategorier har stået i et gensidigt betingelsesforhold til det arbejdskraftbehov, fabrikken har haft. Fabrikken søgte at skabe en stab af specialister, udlært fra barnsben gennem fabrikkens forskellige afdelinger. En væver havde således ofte været spinder og kendte til, hvordan garnet skulle behandles. Fabrikken fik også arbejdskraft udefra, både mestre og arbejdere. I perioder med spidsbelastning kunne arbejderne flyttes mellem afdelingerne. Ved mangel på arbejde kunne arbejderne blive afskediget eller sat til andre opgaver i fabrikkens regi, som at rive havegange eller bygge tennisbane til direktøren. Fabrikken sørgede for, at arbejderne ikke kom til groft arbejde, der ødelagde hænderne og gav hård hud og stive fingre. For spindere og vævere var det vigtigt, at deres fingre var smidige og følsomme til at knytte tråde. Derfor holdt fabrikken så længe som muligt på de velanskrevne og dygtige arbejdere.

Ved ansættelse skulle lærlingen selv betale for de første ugers oplæring i faget. De akkordarbejdende blev sinket i at være læremester og fik på den måde kompensation. En nyansat blev prøvet på flere forskellige afdelinger og kom til sidst ind på en afdeling, hvor man kunne være i både 25, 40 og 50 år! Væverne blev anset for at være et nummer over spinderne i hierarkiet og arbejdere på andre afdelinger end væveriet blev udelukkende betegnet som tekstilarbejdere. Det var også på disse afdelinger, at børn startede – f.eks. som »*fejedrenge*« eller »*spindepiger*«. Forvalterens folk, der, foruden udendørsopgaverne, gik til hånde i karteriet og på la-

geret, havde den laveste status blandt arbejderne. I perioder med produktionsnedgang fyredes forvalterens folk og folk fra spinderiet og væveriet blev sat til deres arbejde.

En måde, hvorpå arbejderne indbyrdes skelnede, var i forbindelse med deres dygtighed. »*Sutskovævere*« kaldtes de, der ikke blev anset for at være dygtige vævere. Der gik historier om de vævere, der kunne levere et fejlfrit stykke klæde til reparerstuens kvinder. De dygtigste arbejdere kunne tillade sig lidt mere, f.eks. at drikke på arbejdspladsen, noget der ellers ikke var tilladt.

Man sagde »*De*« og var på efternavn med mestre og funktionærer, internt var arbejderne »*dus*«. Mestrene havde ligeledes deres egne retirader på arbejdspladsen og deres egen spisestue i Spisehuset.

Hierarkiet kom også til udtryk udenfor arbejdet. Mestrene boede i de større og bedre boliger. Til jul fik de julekurve med vin og snaps. Mestrene deltog ikke i Sangforeningen, hvor næsten alle arbejdere var medlemmer. Det var mestrene, der privat kom sammen med direktøren og det var mestrene, der bar Daverkosens kiste til begravelsen. De blev selv begravet lige ved siden af direktørfamilien.

Funktionærerne fik månedsløn og pension og var ikke i fagforening som arbejderne, og de strejkede derfor ikke. Lønnen var lavere end for ugelønnede, hvilket pensionen udlignede.

Der er eksempler på, at arbejdere kunne blive mestre og funktionærer og denne overgang gav forskellige udtryk i hverdagen. Man fik tilbudt en bedre lejlighed, men mange kom til at savne deres gamle velpassede haver. Den politiske holdning ændrede sig også gradvist udfra placeringen i fabrikkens hierarki og man opgav at være socialdemokrat.

Med andre ord gik de største skel – selvom der er tale om glidende overgange – mellem mestre/funktionærer og »de andre«.

Derudover havde det betydning, om man var født og opvokset på værket eller om man var indvandret eventuelt fra andre klædefabrikker i ind- eller udland. De tyske mestre – faglærte familiefædre – var i kraft af deres tekniske kundskaber kaldt hertil og blev her ofte i generationer. Andre kunne ikke tilpasse sig forholdene og måtte rejse videre. De faglærte tyske mestre holdt sig mest for sig selv, og blev anset for »finere« end andre. I slutningen af forrige århundrede kom en del ufaglærte svenske arbejdere, især kvinder, til Brede og blev her. De indvandrende svenske landarbejdere, blev derimod helt integreret i fabrikssamfundet – mange svenskere blev dansk gift.

Fra bestemte sogne i Danmark, f.eks. Kirke Værløse, Odsherred og

Børn forsamlet foran et af *»de gule huse«*, det midterste af de fem sydligst beliggende huse øst for jernbanen.

Huset indeholdt fire lejligheder på to værelser beregnet til familier. På loftet var otte enkelte værelser til enlige. Boligen var knyttet til arbejdet. Den blev tildelt ved ansættelsen. Ophørte begge ægtefæller med arbejdet havde de en frist på fire uger til at flytte. Nationalmuseet 1905.

Horns Herred, kom mange indvandrere til Brede – formentligt rekrutteret gennem slægtsforbindelser. De danske landarbejdere udgjorde grundstammen i arbejdstyrken på Brede.

Foruden differentieringen mellem faglært og ufaglært, var der skel mellem køn, civilstand og alder.

Der har været forskel på, hvad der var kvinde- og mandsarbejde. Kvinderne havde rutine- og pillearbejdet, mændene det grove og tunge. Blandt de faglærte var hovedparten mænd, men der er også eksempler på faglærte kvinder – væversker. Kvinderne har dog hovedsaglig været ansat i kartestuen (delvis akkord) i tvinderiet og kædeskæreriet (lav timeløn) og været beskæftiget med eftersyn (nopning og reparering). Herudover havde en del kvinder hjemmearbejde ved at noppe og sy baner sammen.

Ifølge overenskomsterne lå kvindernes lønsatser væsentlig under de mandlige arbejderes. Dette skal ses i sammenhæng med, at mændene blev anset for at være hovedforsørgere for familierne. På Brede var der også en del kvindelige eneforsørgere og fabrikken havde ligefrem indrettet vuggestue og asyl med værelser for enlige kvinder. Kvindernes arbejdstilknytning skal ses i sammenhæng med deres opgaver som mødre og husmødre. Kvinderne havde hovedansvaret for husholdningen, børneopdragelsen og hjemmet som i andre arbejderfamilier på denne tid. I perioden fra fødslen frem til det første barn kunne begynde på fabrikken som 10-årig, har tilknytningen til fabrikken været løsere, selvom en del gifte kvinder med børn også fortsatte med arbejdet på fabrikken.

Kvinder og mænd har levet i forskellige verdener – også i fritiden. Sangforeningens skovtur var forbeholdt mændene, mens kvinderne selv arrangerede skovture og fester. Kvinderne mødtes mere tilfældigt i tilknytning til boligen, ved udhusene og tørresnoren til en snak og en kaffetår.

Udover forskellene betinget af den erhvervsmæssige tilknytning har der også været et skel mellem ægtepar og enlige. De ugifte og enlige boede på værelser, der var placeret på loftet oven over familieboligerne, Asylet og Spisehuset. De enlige var henvist til at købe alle måltider i Spisehuset og leje sengetøj og linned. Ved giftermål fik et ungt ægtepar tilbudt en lejlighed af fabrikken, når der var en ledig – og en ny cyklus kunne begynde.

Både børnene og de ældre, udtjente arbejdere havde specielle opgaver, der enten tjente til oplæring eller var skånearbejde. Børnene begyndte tidligt med at arbejde som bude og mælkedrenge. Senere kom de på fabrikken, når det var tilladt som 10-, 12- eller 14-årige, betinget af de generelle bestemmelser på arbejdsmarkedet. Fabrikken sørgede for skole den halve dag og børnene arbejdede på skift i to hold. De gamle arbejdere fik en lettere tjans f.eks. med at sætte burrer på rueskeder. Hensynet til arbejderne kom fabrikken til gode i det lange løb, for – som en direktør udtrykte det: »*Det var jo ikke filantropi altsammen, det var for at skaffe arbejdskraft*«.

Patriarken – medspiller og/eller modstander

Ledelsen i Brede bestræbte sig på at danne en slags stor familie, hvilende på gensidige forpligtelser – Bredearbejdernes liv blev på denne måde en tilværelse i og med fabrikken. Når Daverkosen konsekvent foretrak ar-

bejdskraft fra landområder frem for *»socialisterne«* i København, er det selvsagt, fordi de tidligere landarbejdere har været vant til patriarkalske ledelsesformer.

Det er overvældende hvor meget, der er foregået i fabrikkens regi i disse bestræbelser på at skabe en næsten sluttet funktionsenhed. Alle hverdage blev samfundet vækket kl. 6.30 ved fabriksfløjtens hylen. Arbejdere med mindre børn afleverede dem i fabrikkens vuggestue og asyl, Spisehuset leverede mad i middagspausen, både til enlige og familier. Ikke blot daglige aktiviteter, tæt forbundet med arbejdet, også mange fritidsaktiviteter var i fabrikkens regi. Eksempelvis arrangeredes 1-2 gange ugentlig fælles dans i den nærliggende lystskov Indelukket – på denne måde undgik man, at for mange brød den sluttede »cirkel« omkring samfundet. Desuden var der som i alle familier faste tilbagevendende begivenheder – fælles traditioner om man vil: Julefest afholdtes i Spisehuset med uddeling af et stykke legetøj foruden 3-5 alen stof til børnene og julegratiale til de voksne. Tillige stod fabrikken hvert år for fastelavnsfest, sankthansbål og sommerbal. En arbejder, der kunne fejre 40-årsjubilæum, fik udbetalt en ekstra ugeløn, og der blev afholdt bal med bespisning af hele personalet.

Såvel i døgnets, årets og livets cyklus var der tale om »omsorg« bogstavelig talt fra vugge til grav. Vuggestuen havde plads fra man var 3-4 uger, herefter Asylet og skolen – fra man var 10 (senere 12 og 14) år, var man sikret arbejde på fabrikken. Senere anvistes en bolig, og når man med alderen blev mindre arbejdsduelig, var der arbejde, som passede til evnerne. En kirkegård blev indviet i 1921 i Lundtofte. Her tildeltes en gravplads blandt fabrikkens andre arbejdere, og livsforløbet var afsluttet.

Foruden disse mere eller mindre markante manifestationer af fællesskabet tog ledelsen også initiativer på et mere umærkeligt plan. Når arbejdernes børn var blevet gamle nok til at arbejde på fabrikken, henvendte Daverkosen sig selv desangående – *»ingen undslog«*, som en meddeler udtrykker det. Daverkosen kunne sågar selv fungere som *»familiegrundlægger«*, hvis der på Brede var en enlig mand og en jævnaldrende enlig kvinde. Tildelingen af boliger indgik ligeledes i dette spil om fællesskab arbejdere og ledelse imellem – der var ikke noget ventelistesystem, så boligstandarden hang generelt sammen med hvor velanskreven man var.[8]

På trods af at fabrikken omkring århundredeskiftet havde mere end femhundrede ansatte, har den *personlige* relation til fabriksherren altså været udpræget. Han var overhovedet i et stort hushold, ikke blot ar-

Asylbørnene på den årlige skovtur 1912. Også en sådan begivenhed foregik inden for fabrikkens rammer. Her er børnene nået til Indelukket, hvor mindestøtten over værkets grundlægger I.C. Modeweg på dette tidspunkt var placeret. Fotografen er »fruen« – Daverkosens kone. Nationalmuseet 1912.

bejdsgiver på en stor virksomhed; en omstændighed, der klart kom til udtryk i de betegnelser arbejderne benyttede om ham, hans kone og lederen af børnehaven – henholdsvis »fatter«, »fruen« og »plejemor«.

Der har naturligvis været et markant kulturelt skel mellem på den ene side livet i hovedbygningen og på den anden side de mange arbejdere. Fabrikantfamilien har haft en typisk storborgerlig internationalt orienteret livsførsel med et hushold med tjenestefolk og et rigt varieret bohave. Arbejderhusholdene var stærkt lokalt forankrede familieenheder.

Arbejdsstedet – fabrikken med tilhørende institutioner – og fritidssfæren var ikke entydigt adskilt. Foreningerne kunne benytte Spisehuset som forsamlingshus til afholdelse af fester, ligesom arbejderne uden for arbejdstiden kunne benytte fabrikkens værksteder. Ved familiefester, f.eks. sølvbryllupper, og begravelser deltog fabriksledelsen med en af sine

direktører, og når Sangforeningen skulle synge til begravelser, fik de involverede timeløn.

Ledelsesformen i Brede har været et udtryk for en stadig »pleje« og sammentømring af de ansatte. Man har bestræbt sig på at skabe følelsen af fælles interesser, og dermed sikre at så mange som muligt anså fabrikkens trivsel som værende til egen fordel.

Der er ingen tvivl om, at en meget stor del af fabrikkens arbejdere *har* været af denne opfattelse, og at relationen til fabrikkens ledelse er blevet betragtet som hensigtsmæssig – i årene omkring århundredeskiftet har det ikke været almindeligt med så stabile arbejds- og boligforhold som i Brede. Hovedparten har set underordnelsesforholdet og det patriarkalske system som en omstændighed, der ikke grundlæggende kunne laves om på. I erindringsmaterialet udtrykkes der generelt tilfredshed med livet som arbejder i Brede. De fleste erindringer stammer dog fra meddelere, der har ønsket at bo i Brede; mange er født her eller kommet til som unge og siden blevet boende. Det er ikke utænkeligt, at en del af de mange arbejdere, der kun har været i Brede i kortere perioder, har haft en anden opfattelse af forholdene.

De negative udsagn, materialet trods alt også rummer, omhandler alle følgen af »omsorgen« og trygheden – den stærkt indskrænkede frihed. Fabrikantens nærvær både i og uden for arbejdslivet er af flere blevet opfattet som utidigt formynderi. Eksempelvis havde Daverkosen en dør direkte fra sit kontor ind til arbejdspladsen. Endvidere viste det mest iøjnefaldende af fabrikkens mange ure – placeret så det kunne ses i hele området - altid syv minutter i syv (arbejderne mødte klokken syv). Daverkosens mange sanktionsmuligheder får man også et indtryk af gennem historien om en spinderdreng, der havde gjort sig umulig, og blev truet med sin fars fyring, hvis han ikke forbedrede sig. At kontrollen ikke begrænsede sig til arbejds-sfæren, kommer bl.a. til udtryk ved at arbejdere, der ikke på passende vis vedligeholdt deres have, fik en kraftig, alvorligt ment, påtale fra ledelsen. Den samme uformelle og personlige håndtering af konflikter kunne vise sig gennem regulære fysiske sanktioner – der er mange eksempler på at Daverkosen har gjort en form for revselsesret gældende ved uddeling af ørefigner til opsætsige drenge på fabrikken.

En meddeler giver et præcist signalement af formynderiet i det patriarkalske system i sin omtale af lønnen, hvorfra alle faste udgifter var fratrukket: »*Vi fik kun udbetalt lommepenge...*«.

Det er desuden påfaldende, hvordan samhørigheden mellem fabrikant og arbejdere har været helt fraværende i forbindelse med faglige/politiske

aktiviteter. Sådanne måtte hemmeligholdes og foregik for en stor del på steder uden for fabriksledelsens kontrol. Social-Demokraten måtte gemmes uden for fabrikkens område i et stengærde – arbejderne risikerede fyring, hvis de læste den. Da arbejderne i 1898 stiftede fagforening, foregik det i nabosognet – langt fra fabrikken. Daverkosen anså fagforeningsdannelsen for en »ulydighed«, som han straffede ved at sløjfe fastelavnsfesten og den ugentlige dans. Et år senere anerkendtes fagforeningen af Daverkosen, da han selv meldte sig i arbejdsgiverforening.

Med andre ord var der *ved siden af* den udbredte opfattelse af, at man havde fælles interesser, også tale om et modsætningsforhold imellem arbejdere og arbejdsgiver. Det får man et håndfast udtryk for i 1905, da arbejderne nedlagde arbejdet for at opnå højere løn (som led i en næsten landsdækkende tekstilarbejderstrejke). Det er ved en sådan lejlighed, at det tydeliggøres, at Brede ikke blot var en isoleret enklave. Den organiserede arbejderbevægelse kunne ikke undgå at få indvirkning, også i Brede. Påvirkningerne herfra kunne Daverkosen ikke undvige, han måtte acceptere dem som en del af spillets regler.

I forbindelse med tekstilarbejderstrejken markeredes de adskilte fysiske rum klart. Daverkosen selv indkaldte en del af arbejdsstyrken til møde i Spisehuset i et forsøg på at afværge strejken, mens arbejderne afholdt deres møder i passende afstand fra fabrikken. I øvrigt vandt arbejderne den godt fem måneder lange strejke. Men – med et system som i Brede var arbejdsgiverens handlemuligheder mangfoldige. Og Daverkosen lagde en krone på huslejen...

Der er en omfattende dækning af Tekstilarbejderstrejken 1905 i aviserne – naturligvis især i Social-Demokraten. For at styrke de strejkendes moral bringer avisen i begyndelsen af strejken dagligt vidnesbyrd om den udbytning som de strejkende er ofre for – man viser de forskellige fabriksejeres villaer, landsteder e.l. Den 25.7. er turen kommet til »*Eneherskeren*« Daverkosen og Brede Werck. Man illustrerer undertrykkelsen ved i tekst og billede at kontrastere direktørboligen »*af lighed med en gammel Herregårdslænge*« med arbejderboliger »*med rotteædte Gulve og Gange*« (arbejderbolighederne er fra Stampemøllen længere nede af åløbet – hvilket ikke er helt fair, eftersom Stampen kun samme år er indlagt under Brede Werck, og boligerne hér var af langt ringere standard end i Brede). Social-Demokratens fortolkning af Bredesamfundet som en variant af et undertrykkende kapitalistisk system kommer dog ikke til at stå alene. Den borgerlige Kjøbenhavns Amts-Avis indleder straks en polemik, og støtter utvetydigt Daverkosen (og bringer bl.a. Daverkosens i Brede opsatte opslag om at han dagligt bespiser arbejdernes børn »*for at de ikke skal lide*«). Fra denne synsvinkel er Brede blot en omsorgsfuld version af den (natur)nødvendige arbejdsdeling. Ingen af aviserne har forståelse for de modsætningsfyldte relationer i det patriarkalske system – Brede er blevet fortolket inden for rammerne af samtidens givne kategorier.

Social-Demokraten.

Tirsdag den 25. Juli. Frihed. Lighed. Broderskab. 1903. — Nr. 180.

Dagens Begivenheder.

[illegible]

Høverstrejken.

Fra Høverstrejken.

Høverstrejkens i Danmark.

Høverstrejkens i Danmark.

Danske udvises af Nordslesvig!

[illegible]

Christensen-Studsgaard mellem Agrarerne.

[illegible]

Nationalliberale

[illegible]

Den unge Pige, der afsøres Alimentation.

[illegible]

Den Kongevalgte anklages Injuriesøger.

[illegible]

Socialdemokrat-Dommen for at have fastholdt danske Sønderjyder.

[illegible]

Politibetjentlistel i Sønderborg.

[illegible]

Flaadebefoget.

[illegible]

Bjærgningen af „Georg Stage".

[illegible]

En Strejkebryder klaget af.

[illegible]

»Solide folk« – den loyale arbejder

Betød fagforeningens indførelse og deltagelsen i den landsdækkende strejke et brud med de patriarkalske traditioner? Opfattede arbejdere og arbejdsgivere hinanden som modstandere eller som samarbejdspartnere efter indførelsen af faste regler på arbejdsmarkedet? I denne sammenhæng må det huskes, at det patriarkalske system ikke byggede på en maksimal udpining af arbejderne. Det var accepteret, at de skulle have rimelige kår – blot skulle disse ligge inden for rammer afstukket af patriarken. Det er således i højere grad formen – den kollektive arbejdsnedlæggelse, end det egentlige indhold – kravet om lønforhøjelse, der rimer dårligt med patriarkalismen. Daverkosen havde svært ved at acceptere, at det ikke var krav, der blev søgt opfyldt ved personlig henvendelse, men gennem kollektiv handling. Desuden blev der jo ikke ændret grundlæggende på systemet – strejken afstedkom blot mindre kvantitative forskydninger herindenfor. Fagforeningen blev så at sige indlejret i det patriarkalske system – problemerne blev i »familien«.

Det er betegnende, at der siden 1905 kun har været få og kortvarige strejker. Som nævnt havde hovedparten af arbejderne tillid til ledelsens administration, og arbejdsdelingen blev opfattet som »naturlig«, og gengældt med en udstrakt grad af loyalitet. Flere meddelere bruger selv betegnelsen *»solide folk«*, når de skal karakterisere Bredes arbejdere.

Det er en fejltolkning at opfatte arbejdere med loyale træk som bundet til en bestemt tid – der er ikke tale om en særlig arbejdertype fra århundredeskiftet. Anlægger man en empirisk/historisk synsvinkel, viser det sig faktisk, at der er eksempler på sådanne arbejdere både i kapitalismens barndom og i dens nuværende skikkelse.

Den engelske fabriksherre og samfundsreformator Robert Owen, der år 1800 havde overtaget ledelsen af en stor klædefabrik i Lanark i et landområde udenfor Glasgow, beskriver i 1813 hvordan forholdene ændrede sig, efter at han havde indført en organisation meget lig den, som Brede senere dannede ramme om:

> Those employed, became industrious, temporate, healthy; faithful to their employers, and kind to each other; while the proprietors were deriving services from their attachment, almost without inspection, far beyond those which could be obtained by any other means, without those mutual principles of confidence and kindness existing between the parties.[9]

Fordrukne, umoralske arbejdere blev gennem systemet – ifølge Owen – forvandlet til den eftertragtede arbejdertype, der delte ledelsens interesse

i en velfungerende virksomhed. At Owen overbetoner harmonien, og dermed arbejdernes loyalitet, er der næppe tvivl om. Det er imidlertid også klart, at nogle af arbejderne i et vist omfang har været loyale i forhold til deres arbejdsplads.

Tilsvarende viser Anne Dorte Højrup i en artikel om kvindelige lønarbejderes holdning til deres arbejde i dag, hvordan nogle arbejdere er kendetegnet ved loyalitet overfor ledelsen – *ved siden af* den uomgængelige solidaritet med kollegerne, som er betinget af det formaliserede arbejdsmarkedssystem. Her er tale om kvinder, der overfører handlemåden fra deres familieliv til arbejdspladsen – ligesom en stor del af Bredes tidligere landarbejdere som nævnt kan overføre relationerne fra gårdenes ofte patriarkalske husholdningslignende organisation til fabrikken.[10]

Det er i vore øjne langt mere frugtbart at anskue loyaliteten som en mulig strategi eller holdning, der i varierende grad kan komme til udfoldelse – fremfor at forstå arbejderen med loyale træk, som én udskiftelig type på en udviklingslinje. Spørgsmålet er så, hvorledes man teoretisk skal forholde sig, hvis denne empiriske variation i holdningen til arbejdet skal forstås. Efter vores opfattelse når man kun til en reel forståelse af de forskellige former for arbejderliv gennem en differentiering af arbejdsbegrebet. Det vil kun virke blokerende for analysen af arbejderkultur, hvis man opfatter arbejdsbegrebet for lønarbejdere som entydigt. Det er nødvendigt, at være åben overfor, at arbejdere kan lægge vidt forskellige indhold i deres arbejde – på trods af, at de formelt set er ansat på ensartede betingelser i en kapitalistisk virksomhed og formelt står i samme underordnelsesforhold til ledelsen. Loyalitet overfor ledelsen indgår således som et *muligt* element i arbejdsbegrebet. Dette udelukkes ikke af, at de fleste arbejdere, efter arbejderbevægelsens opkomst, principielt er afkrævet en vis grad af intern solidaritet – og altså i udgangspunktet er loyale overfor hinanden. Loyalitet »opad« vil alligevel, ofte i en mindre formel form, være mulig.

På et generelt plan er det imidlertid indlysende, at det er forbundet med den historiske situation, i hvilken grad en eventuel loyalitet kan komme til udfoldelse.

I det patriarkalske samfund havde *»solide arbejdere«*, arbejderne med loyale træk, optimale forhold – loyaliteten over for arbejdsgiveren blev gengældt med en livslang tryghed. Derimod må arbejdere, der udelukkende vægtede interessemodsætningen i forhold til ledelsen, have opfattet forholdene som utålelige.

Og et afsondret fabrikssamfund dannede den bedst tænkelige ramme

om en patriarkalsk organisation. En patriark som Daverkosen har haft gunstige vilkår for at have kontrol over stort set alle arbejdernes gøremål – fra morgen til aften og fra vugge til grav.

Noter

1 Madsen (1973).
2. Ibid.
3. De isolerede enklaver er karakteristiske for industrialiseringens tidlige fase, hvor lokaliseringen ofte blev bestemt af energikilden (som vandkraften i Brede) eller tilgangen til råstoffer (som ved det svenske *brukssamhälle* med bl.a. malm- og træforarbejdning). Eksempler på studier herom, se bl.a. Schlüter, Hallerdt, Bull. Patriarkalske træk findes dog ikke udelukkende på landet, se f.eks. Vasström.
4. Det er især tilstedeværelsen af arbejderbeboelser nær fabrikken, der medvirker til at give fabrikssamfundene deres »enheds-karakter« – et håndgribeligt udtryk for den tætte relation mellem hjem og arbejde.
5. De skolebørn, der havde de maksimale 6 timers arbejde på fabrikken (hvilket var tilladt indtil 1913) – var delt i to hold, der hver for sig skiftevis gik i skole før og efter arbejdet.
6. Lønarbejderfamilier med træk af selvforsyningsøkonomi er dog ikke kun knyttet til landet, se f.eks. Pedersen (1989) om byarbejderes husholdningsøkonomi. Her efterspores kulturelle variationer i forskellige husholdstyper.
7. Ved en sammenligning af huslejens *numeriske* værdi med huslejen i Kbh. o. 1900 er forholdene ligeledes markant bedre i Brede. I Hansen (1974) er angivet huslejen i en 2-værelses lejlighed i mellem- eller baghus. Huslejen i Kbh. er næsten 4 gange så stor som i Brede.
8. Et udtryk for patriarkalismen, er i denne forbindelse, at arbejderne aldrig etablerede en byggeforening. Dette var tilfældet i mange andre fabrikssamfund (ofte på foranledning af fabriksledelsen) – man har i Brede villet bevare kontrollen over fordelingen af boliger.
9. Owen (1813), s. 52f.
10. Owen, derimod, har en deterministisk grundholdning, og mener dermed at strukturen på arbejdspladsen alene bestemmer arbejdernes attitude. Man må nødvendigvis også have arbejdernes baggrund med – men samtidig være åben over for at en reproduktion af arbejdsstyrken *indenfor* fabrikssamfundet (som det delvist er tilfældet i Brede), indebærer, at fabriksledelsen får afgørende indflydelse på arbejdernes »opdragelse«.

Litteratur

Bull, Edvard: *Arbeidermiljø under det industrielle gjennembrudd*, Oslo 1958.

Ehn, Billy: *Industrinedläggninger i tre lokalsamhällen*, i K. Lægdsmand (red.): Nord-nytt, nr. 3, 1970.

Hallerdt, Björn: *Leva i brukssamhälle. En studie över sociale relationer vid Surahammars bruk 1845-1920*, Stockholm 1957.

Hansen, Jens Erik Frits: *Kilder til levestandarden i Danmark 1850-1900*, Kbh. 1974.

Højrup, Anne Dorte: *Det loyale, det retfærdige og det solidariske. Arbejdsbegreber hos kvinder på fabrik*, i F. Mikkelsen (red.): Nyt fra samfundsvidenskaberne 1990: »Produktion og arbejdskraft i Danmark gennem 200 år«, 1990.

Madsen, Carl: *Fortids møre mure*, 1973.

Ottosson, Peter: *Brede Werck. Fabrik og Samfund.*, Nationalmuseet 1971.

Brede Klædefabrik i perioden 1890-1920, i Industrialismens bygninger og boliger: Det industrielle miljø 1840-1940, 1977.

Owen, Robert: *A new view of Society: or, Essays on the Principle of the Formation of the human Character, and the Applization of the Principle to Practice*, London 1813.

Pedersen, Lykke: *Hvad der er sparet, er fortjent – om husholdsøkonomi og livsformer i byen*, i Christensen, L.R. (red.): »Livsstykker. 12 studier af livsformer og vilkår«, Ringe 1989.

Persson, Mats: *Tekstilindustrins arbetarbostäder*, i F. Bedoire (red.): Bebyggelseshistorisk tidskrift, nr. 15, 1988: »Textilindustrins miljöer«.

Rasmussen, Jens Finn: *Bygninger i Brede*, 1974.

Schlüter, Anne: *Et fabrikssamfund år 1900*, i Industrialismens bygninger og boliger: »Det industrielle miljø 1840-1940«, nr. 2, Kbh. 1975.

Tønsberg, Jeppe: *Brede Klædefabriks bygninger 1831-1956*, i T. Ejlersen (red.): Fabrik og Bolig, 1, 1992: »Det industrielle miljø i Danmark«.

Vasström, Anette: *Holmens by. Nyboder og dets beboere – især i nyere tid*, Odense 1985.

Utrykte kilder

Nationalmuseet: *Diverse lydbånd* og *optegnelser*, ca. 1970 Interviewundersøgelser, 1992.

Rigsarkivet: Folketællinger 1834, 1845, 1850, 1870, 1890 og 1901.

Landsarkivet for Sjælland: Taksationsbeskrivelse for brandforsikring 1857.